

В. О. Крижановський *

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБНИЧІ ОСЕРЕДКИ КИЇВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

Статтю присвячено дослідженню археологічних об'єктів давньоруського часу, пов'язаних з ювелірною справою, виявлених на території дитинця стародавнього Києва.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, стародавній Київ, дитинець, майстерня, ювелірна справа.

Дитинець — центральна частина давньоруського міста, що займала, як правило, панівну точку ландшафту та була обнесена валами з дерев'яними стінами, які мали одні або кілька воріт. Він був найважливішою соціально-топографічною структурою міста і перебував під постійною увагою князівської влади та слугував основною опорою під час оборони від нападників. На дитинці жили князі, бояри та духовенство; тут розміщувалися палаци, храми та ін. Разом з тим, тут мешкали й менш заможні прошарки населення, які, однак, не займали окремої території. Ремісники і челядь були складовою частиною феодалних господарств, тому під час археологічних розкопок на місцях колишніх дитинців доволі часто виявляють сліди розвинутого ремесла (Моця 2004).

Зокрема дитинець стародавнього Києва — внутрішня укріплена частина в межах «міста Володимира», загальною площею 10—12 га, розташована починаючи від схилів Старокиївської гори (на півночі) до Михайлівської площі (на південному сході), а звідти — вздовж вул. Великої Житомирської (на півдні), повертаючи до Гончарного яру (з північного заходу) (Толочко 1966, с. 14—16).

У різні часи територію київського дитинця досліджували такі видатні вчені, як:

* КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

В. В. Хвойко, Ф. Н. Мовчанівський, М. К. Каргер, Д. В. Мілеєв, С. П. Вельмін, М. Ю. Брайчевський, В. К. Гончаров, Я. Є. Боровський, П. П. Толочко, Г. Ю. Івакін, І. І. Мовчан, А. О. Козловський та ін. Та все ж фундаментальною працею з вивчення його давньоруських пам'яток стала праця С. Р. Кілієвич (1982), де серед іншого було перелічено й описано відомі на той час ювелірні майстерні. Відтоді на його території досліджено ще низку аналогічних об'єктів, пов'язаних з ювелірною справою, які суттєво доповнили дані про його розвиток.

Вперше ювелірні майстерні було виявлено у 1907—1908 рр. під час розкопок В. В. Хвойки на вул. Володимирській, 2, у південно-західній частині території Державного історичного музею (надалі — ДІМ). Тут було знайдено рештки двох давньоруських майстерень.

Від першої майстерні (1)¹ лишилася частина приміщення. Тут у підвалі було виявлено залишки двох печей: однієї дуже маленької, а другої — великого розміру. Стінки великої печі було викладено з цегли і глини товщиною 0,55—0,58 м. На підлозі приміщення лежав шар вугілля і горілого дерева, під яким було знайдено великий набір кам'яних ливарних формочок для відливання сережок, колтів, намистин, наручнів, енкалпйонів; шматки мідного шлаку і велика кількість легких і важких шматків емалі.

Пізніше, тільки вже у північній частині території ДІМ, разом із склоробною і емальєрною тут було виявлено рештки ще однієї ювелірної майстерні(?). Знайдена споруда (2) складалася з трьох приміщень: центральне і одне з бокових були викопані в материк. Рівень їхньої підлоги розміщувався на глибині 3,8 м від

¹ Нумерація досліджених археологічних об'єктів, пов'язаних з ювелірною справою.

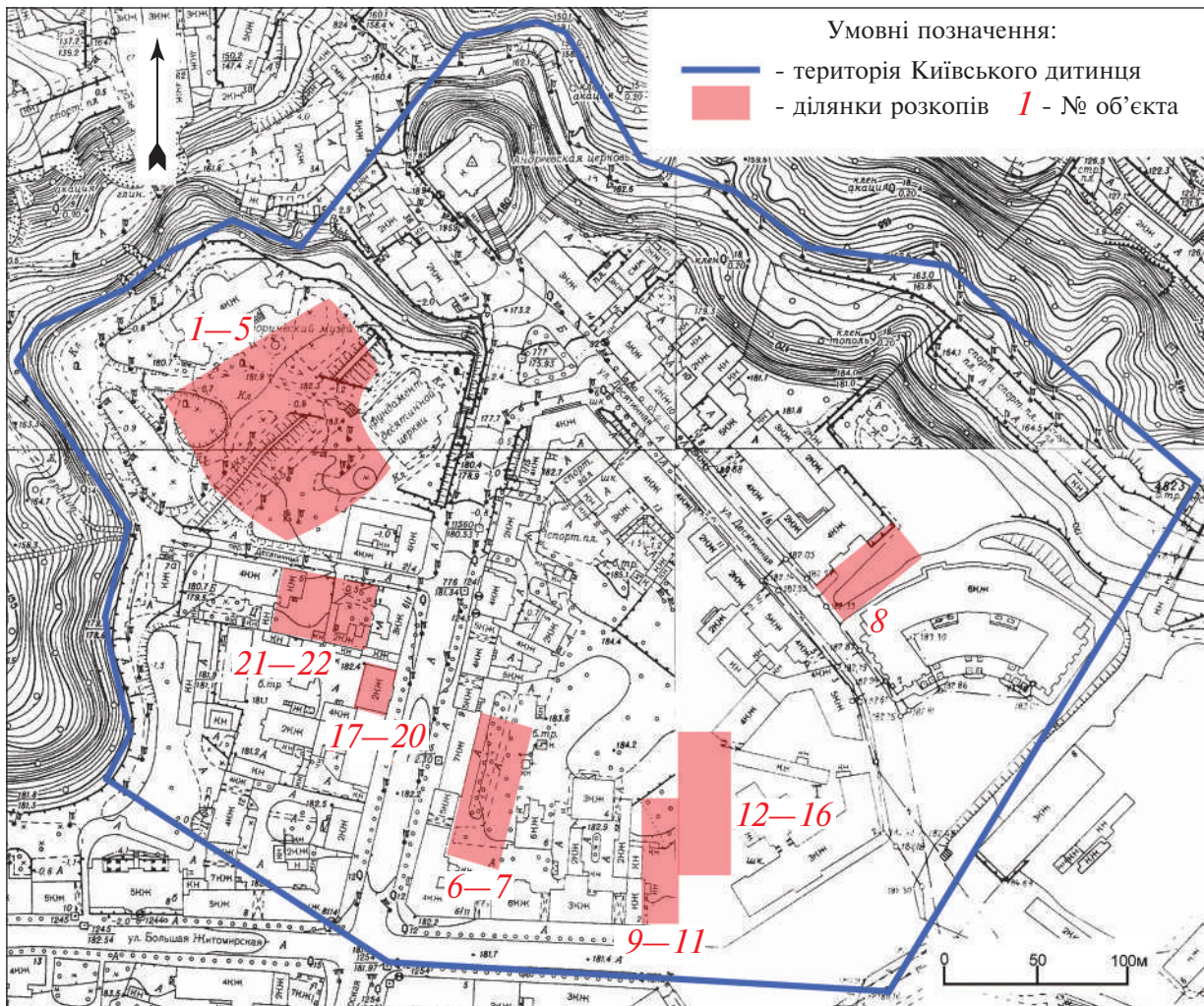

Рис. 1. Розташування об'єктів ювелірного виробництва, знайдених на території Київського дитинця
 Fig. 1. Location of jewellery objects found on the territory of Kyiv Dytynets

денної поверхні². Третє приміщення було виявлено у культурному шарі, на глибині 1,55 м. Одне з приміщень являло собою дерев'яний зруб, в якому було знайдено великий горн, стіни і черинь якого було зроблено з цегли на глиняному розчині.

В усіх трьох приміщеннях споруди знайдено шматки емалі та інструментарій, пов'язаний з її виробництвом: подвійний тигель-ллячка для розплавлення емалі з двома отворами. У обох його комірках збереглися сліди від емалі двох кольорів (Гушин 1936, с. 23) (Рыбаков 1948, с. 361). На перекритті центрального приміщення знайдено бронзову пластинку-трафарет для виробництва золотих колтів з перегородчастою емаллю. Зважаючи на це, можна припустити, що ця будівля була потужним виробничим комплексом, до складу якого, окрім емальованої, входила і ювелірна майстерня (Ки-

лієвич 1976, с. 211; Килиєвич 1982, с. 122, 168—169).

Згодом, у 1936—1937 рр. під час розкопок на території ДІМ (у північно-східній частині) на глибині 3,5 м було виявлено землянку ювеліра, а неподалік — ювелірну майстерню.

У житлі (3), розміром 3,10 × 2,75 м було виявлено залишки печі із заваленим склепінням. На підлозі біля печі знайдено ливарні формочки, тигельок, скляне намисто, уламки тонкостінних скляних посудин, хрестики, проколки, уламки кераміки XII—XIII ст.

Поруч з житлом, імовірно, розміщувалась ювелірна майстерня (4), від якої лишилися рештки ливарного горна (нижня частина), зробленого з глини, на каркасі із свинцевого дроту, переплетеного «клітинкою», діаметром 15 см, висотою 8,0 см. На існування тут майстерні вказують і численні ознаки ювелірного виробництва: уламки тиглів (на площі у 5,0 м² зібрано близько 200 фрагментів), формочки,

² Глибини вказані від рівня сучасної денної поверхні.

зола і шлаки (Кириєвич 1982, с. 122; Іванцов 2003, с. 289—290). За стратиграфією майстерня датується XI—XII ст.

Окрім того, на досліджуваній території, у давньоруському культурному шарі, з-поміж різноманітних ювелірних виробів, ювелірних матриць, ливарних форм тощо, було знайдено досить цікаву формочку для відливання сережок. З її тильної сторони розміщувався врізаний напис: «Макосимов» (ім'я майстра-ювеліра) (Рыбаков 1948, с. 262; Каргер 1958, с. 383; Толочко 1976, с. 161—162; Іванцов 2003, с. 290). У 1948 р., під час археологічних досліджень на території ДІМ було розкопано ще одну ювелірну житло-майстерню (Каргер 1948).

На глибині 2,5—2,7 м у материковому лесі чітко простежувались обриси прямокутного в плані житла (5) напівземлянкового типу. Стіни його місцями зберігали незначні сліди глиняної обпаленої обмазки. Долівка житла була щільно утоптана й також мала сліди обпалення, проте глиняної обмазки на ній не було. Стіни землянки зберегли залишки товстого шару сильно обпаленої глиняної обмазки. У південному кутку житла, очевидно, розміщувалася глинобитна піч, від якої, проте, зберігся лише завал обпаленої глини й багато попелу. Перед піччю в долівці була яма для попелу. На долівці ж, особливо в східному кутку землянки, знайдено значну кількість обгорілого дерева, можливо, залишків перекриття житла.

У заповненні заглибленої в материк частини землянки, переважно в нижніх його шарах, і особливо на долівці землянки, знайдено досить значну кількість різноманітних предметів, які дають підставу твердити, що ця землянка була не тільки житлом, але й ремісничою майстернею. По всій долівці житла в досить значній кількості були розкидані різної форми обрізки бронзових пластинок і дроту, а також різноманітні предмети, зроблені з бронзи: три стулки від двох різних енкалпійонів, уламки верхньої частини енкалпійона; велика шпилька зі щитком, на якому було зображення (погано збереглося); майже такого ж розміру шпилька з петлею на кінці; бронзове масивне кільце; ажурна прорізна пластинка; уламки різноманітних кілець; пряжки й уламки інших виробів. Також тут знайдено уламок церковного дзвона й частину масивного бронзового предмета у формі розетки, призначення якого встановити не вдалося. Всі ці предмети і, особливо, значна кількість розкиданих по долівці обрізків бронзових пластинок та дроту свідчать про те, що в землянці була, очевидно, майстерня

для виготовлення дрібних бронзових виробів. Уламки дзвона і масивного бронзового предмета потрапили в землянку-майстерню, мабуть, уже як матеріал для дрібних виробів (кольоровий лом!).

Серед знахідок, що характеризують землянку як ювелірну майстерню, необхідно відзначити ще два предмети: золоту тринамистинну сережку «київського» типу та фрагмент кам'яної ливарної формочки для відливання тринамистинних сережок (Каргер 1952, с. 7—10).

Згодом, у 1955 р. в південній частині Київського дитинця, під час розкопок на вул. Володимирській, 7—9 виявлено певну кількість житлових споруд, які належали до двору Мстислава Володимировича та садиби Федорівського монастиря, серед яких було кілька жител-майстерень ювелірів (Гончаров 1957, с. 134; Гончаров та ін. 1955; Кириєвич 1982, с. 121).

Перше житло-майстерня (6) орієнтоване з північного заходу на південний схід, мало розміри 4,0 × 3,3 м. Його глинобитна долівка залягала на глибині 2,8 м. По кутках житла простежувалися круглі ямки від стовпів діаметром 0,25—0,30 м, глибиною 0,4—0,5 м, а в південній частині південно-східної стінки простежено вхід шириною 0,8 м. Глинобитна піч, що розміщувалась в північно-західному кутку житла, збереглася досить добре. Черинь її споруджено на лесовому останці, що підвищувався над рівнем глиняної підлоги на 0,2 м. Піч мала підковоподібну форму розмірами 1,4 × 1,3 м. Челюсті були обернені на південний захід і мали ширину 0,4 м. Стінки склепіння збереглися на висоту 0,25—0,30 м, завтовшки 0,3 м. Всередині на стінках склепіння добре помітні відбитки від дерев'яного каркаса, на якому мурувалася піч.

У заповненні житла і на підлозі знайдено багато фрагментів керамічного посуду, залізний трубчастий замок, ножі, залізні обручі від дерев'яних відер, цвяхи ковальської роботи, шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів. Особливо багато на підлозі виявлено відходів від лиття бронзових виробів, серед яких були грубо відлиті, ще не відточені частини хороса (виробничий брак(?)). З готових частин хороса знайдено чотири свічки з круглими чашечками і високими гранчастими стрижнями (Гончаров та ін. 1955, с. 9). Речі, знайдені у заповненні і на глиняній підлозі, датуються першою половиною XIII ст. (Гончаров 1957, с. 128).

Під час розчистки цього житла-напівземлянки простежувалися сліди пожежі у вигляді обгорілих деревин, вугілля і попелу, що

встеляли підлогу і виходили частково за межі стінок.

Судячи із характеру заповнення цього житла можна припустити, що воно належало ювеліру, який використовував його як свою майстерню. Враховуючи те, що процес виготовлення ювелірних виробів пов'язаний із високою пожежною небезпекою, не дивно й те, що врешті решт житло згоріло.

Друге житло-майстерня (7) (перерізане більш пізньою спорудою) — напівземлянка, подібна до попередньої. Глиняна долівка залягала на глибині 3,0 м. Частково збереглися дві стінки, викопані в материковому лесі, простежені на довжину 3,2 і 4,0 м, висотою 0,5—0,6 м. У південно-східній та північно-західній частинах житла виявлено черені від двох печей. У гумусовому заповненні напівземлянки було знайдено фрагменти керамічного посуду XI ст., фрагменти скляних браслетів, шиферні прясла, намистина, залізний ніж та ін.

Слід зазначити, що у заповненні цього житла було знайдено скарб золотих і срібних прикрас, що містився в невеличкому низькому горщику, який зверху був укритий берестою. Скарб складався з пари золотих колтів, 11 золотих трьохнамистинних сережок «київського» типу, срібного широкого пластинчатого браслета, двох срібних псевдокручених браслетів і двох перснів з пласкими щитками (Гончаров 1957, с. 130—131).

Також, біля одного з досліджених жител-напівземлянок було знайдено три металургійних горна. Першим виявилось невелике, кругле у плані ювелірне горно для плавлення металу. Воно було збудоване на дерев'яному каркасі, відбитки якого добре збереглися на внутрішній поверхні склепіння. Діаметр горна по зовнішній частині становив 0,9 м, а по внутрішній — лише 0,4 × 0,5 м. Склепіння конусоподібної форми збереглося на висоту 0,30—0,35 м від рівня череня. Навколо горна виявлено багато вугілля, серед якого знайдені фрагменти керамічних тиглів і один майже цілий тигель з прикипілими до стінок окислами міді чи бронзи.

За шість метрів на північний захід від першого виявлено залишки другого горна досить великих розмірів, спорудженого у глибокій овальної форми ямі. Черинь був викладений із цегли великого розміру (32 × 40 × 12 см), яка залягала на рівні 3,6 м. Споруда горна, як це показав розвал печини від неї, була досить високою, стінки її значно підвищувалися над ямою, про що свідчить розвал, який вкривав

значну площу над ямою, поширюючись у східному напрямку на 12 м від її краю.

Розміри горна, окреслені ямою, становили 2,0 × 3,0 м. Із заходу до нього прилягала ще глибша кругла в плані яма діаметром 2,1 м. Дно її залягало глибше череня горна на 1,7 м. Очевидно, до горна з цієї ями вів підтопок.

Крім розвалу печини, від стін горна, що потрапили в цю глибоку яму, лишилися обгорілі деревини, вугілля і багато цвяхів великого розміру.

Через відсутність речей, пов'язаних із виробництвом їх у цьому горні, призначення самого горна встановити не вдалося (Гончаров 1957, с. 131—132).

Третій горн був виявлений на глибині 1,3 м. Глинобитні стінки його склепіння збереглися на висоту 0,2—0,3 м. Горн мав овальну форму розміром 1,4 × 1,2 м. Під час його розчистки знайдено уламки тигельків та кераміки XII—XIII ст.

Відкриті горни свідчать про виробничий характер цієї ділянки садиби Федорівського монастиря (Килиєвич 1982, с. 124).

Окрім цього, під час дослідження культурного шару, було виявлено керамічний тигель для плавлення металу з прикипілими до його стінок залишками бронзи (Гончаров 1957, с. 126).

У 1973 р. під час розкопок на вул. Десятинній, 2 у південно-східній частині Великокняжого двору XI—XIII ст. було досліджено житло ювеліра (8), у якому, окрім іншого, було знайдено кам'яну ливарну формочку для відливання колтів (Кілієвич 1977, с. 94—97, 126—135). Від житла, розміри якого склали ≈ 4,0 × 3,0 м, частково збереглися фрагменти стін, вирізані в материковій глині. Уздовж південно-західної стіни простежувалися обгорілі колоди дерев'яних конструкцій житла. Біля північно-західної стіни розміщувалася піч, вирізана в материковій глині (судячи з потужного завалу печини — досить великих розмірів); частково зберігся черинь печі, на якому знайдено великий залізний замок трубчастій конструкції. Під час дослідження цього житла було виявлено дев'ять кістяків (поховання 1—9). Судячи з потужного завалу обпаленої щільної глини по всій площі житла, а також великої кількості обгорілого дерева, можна припустити, що споруда була двоповерховою і завалилася в результаті пожежі. Зважаючи на інвентар, досліджене житло датується XII—XIII ст. (Килиєвич 1973, с. 6—9). Можливо, згадане житло належало ювеліру і паралельно функціонувало,

як майстерня (на що вказує ливарна формочка), хоча, найімовірніше, ювелірна майстерня просто розміщувалася десь поруч (?), оскільки крім формочки, жодних інших ознак виробничої діяльності (наявність сировини, шлаку тощо) не знайдено.

У 1988—1989 рр. під час розкопок у південній частині Київського дитинця на вул. Великій Житомирській, 2 було відкрито кілька ювелірних майстерень та низку виробничих об'єктів, у яких виявлено речі, пов'язані з ювелірною справою (Боровський, Калюк, Архипова 1989; Боровський, Калюк 1993).

Будівля 3 (9) на початку дослідження фіксувалася з глибини 0,7—0,9 м, як пляма сірого супіску округлої форми, діаметром близько 3,0 м. По окружності цей супісок облямовувало кільце золістого супіску, що містило великі вуглини, кістки тварин та кераміку XI—XII ст. Під час розчищення заповнення будівлі з'ясувалося, що пляма супіску перекривала яму глибиною 2,0 м з круто нахиленими стінками і горизонтальним, круглим у плані дном діаметром 1,1 м. Дно будівлі 3 було перекрите оплившим зі стінок лесом і прошарком слабогумусованого супіску. Похилі стінки будівлі 3 були вкриті підсіпкою дрібнозернистого піску, потужністю 5,0—7,0 см, яка іноді затікала між лінзами заповнення.

У східній частині будівлі 3, на висоті 0,88 м від рівня дна було знайдено сходинку розміром 1,0 × 0,5 м, що виходила за її межі, а у північній частині, на глибині 0,9 м, у стінці простежувалися неглибокі ямки у вигляді мушель, можливо, сліди від драбини.

Під час розчищення цієї будівлі виявлено велику кількість фрагментів керамічних посудин, посудин виробничого призначення тощо. Серед знахідок із заповнення будівлі 3 виділяють інструменти ремісників: фрагменти товстостінних тиглів у формі банок, діаметрами 13 і 17 см зі скловидною масою оливково-коричневого кольору; три фрагмента тиглів-лячок, мініатюрний пінцетик (ювелірний), довжиною 3,1 см, виготовлений з тонкої мідної смужки, шириною 2,0 мм; повністю окислені мідні чи бронзові вироби або заготовки (фрагменти дроту, пластинки, зливочки).

Судячи з виявлених археологічних матеріалів, будівля 3 мала господарче призначення і датується XI ст. (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 11—13). Можливо, ця споруда була льоном житла-майстерні ювеліра.

Наступною виробничою будівлею була будівля 6 (10), знайдена під час розчистки вуглисто-

печинної плями заповнення на фоні материкового суглинку. Розкопками досліджено південну частину будівлі, орієнтованої кутами за сторонам світу. Довжина південно-західної стіни складала 3,1 м, розкритої частини північно-західної стінки 2,7 м, південно-східної — 2,8 м. Південно-східну стінку будівлі 6 прорізала інша будівля (8), а північно-західну — будівля 5. Досліджена частина будівлі 6 була котлованом із вертикальними стінками, висотою до 0,5 м. Горизонтальна її підлога була трохи нерівною, під час розчистки було знайдено три великі і дві менші ями, заповнені вуглисто-печинним супіском.

Окрім фрагментів кераміки, у заповненні будівлі було знайдено речі із чорного та кольорових металів. Численні знахідки перепалених залізних предметів групувалися вздовж північно-західної стіни. Тут знайдено дужку та фрагменти оковок дерев'яного відра діаметром 29 см; фрагментовані пружинні ножиці довжиною 23,3 см; фрагментований залізний ніж довжиною 36 см з кованим руків'ям; чотири цілих і фрагментованих ключа до циліндричних замків; ключ для нутрянного замка; залізний костиль, дверний пробій та ціпок з чотирьох восьмиподібних ланок довжиною 24 см. Бронзові вироби представлені вагами-коромислом із чашками, двома важками: біконічна вагою 98,5 г та у вигляді зрізаної кульки (?) вагою 208,3 г.

У західному куті будівлі 6 було знайдено уламок двобічної кам'яної ливарної форми розміром 5,5 × 4,5 × 1,8 м для відливки тринамистинного скроневого кільця, з другого боку якої збереглася тільки дужка колта(?) та тонкостінну керамічну чашечку діаметром 4,0—5,5 см, поверхня якої була вкрита склоподібним шлаком(?).

Судячи із заповнення, будівля 6 була підклітом наземної житлової споруди зрубної (?) конструкції (житлом-майстернею ювеліра), що датується XII—XIII ст., можливо, початком XIII ст., яка загинула під час пожежі (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 16—18).

Ще одна ювелірна майстерня — будівля 16 (11), орієнтована кутами за сторонами світу, мала каркасно-стовпову конструкцію розміром 2,8 × 2,8 м і була впущена у материк на глибину 1,2 м. У її заповненні було виявлено дві бронзові матриці для тиснення колтів із зображенням грифона та плетінки і грудку скріпленних бронзових бляшок (Боровський, Калюк 1993, с. 27—28).

Серед виробничих об'єктів, досліджених на ділянці розкопу на вул. Великій Житомир-

ській, 2, було виявлено піч 1 з досить цікавим заповненням. Зверху вона фіксувалася як округла пляма сірого золистого супіску розміром 1,8 (за віссю північ—південь) × 1,2—1,6 м (за віссю захід—схід), що була перерізна підвалом XIX—XX ст. Під час розчищення заповнення плями було знайдено два мілких фрагмента тигельків, шматочки глиняної обмазки та вуглинки. Під шаром золистого супіску потужністю 0,2 м виявлений частково збережений добре обпалений черінь, зведений на глиняній підмазці. Ділянка череня, що збереглася, мала розміри 0,25 × 0,45 м; ділянка підмазки, де черінь не зберігся, мала округлу форму розмірами 1,0 × 0,6 м. Глиняна підмазка з черенем прогиналися в центральній частині на глибину до 0,2 м.

Під час розчистки заповнення під піччю з'ясувалося, що воно заповнило поглиблену на 1,3 м у материк яму круглої форми діаметром 1,5 м. Дно ями було горизонтальне, а її стінки звужувалися до верху. Заповнення ями складалося з підмазки череня потужністю 0,10—0,12 м, яка перекривала шар золистого супіску товщиною 0,1—0,2 м.

З вуглистою шару і сірого супіску походили такі основні категорії знахідок: сильно перепалені фрагменти кухонної кераміки XI ст.; один цілий і фрагменти тиглів-лячок; фрагменти плінфи завтовшки 2,2—3,0 см; шматок склоподібного шлаку (Боровський, Калюк 1993, с. 16); перепалена глиняна обмазка; окислені мідні бронзові предмети; шматки глини, аналогічної глиняному тісту тиглів-лячок; перепалене каміння; кістки і луска, забарвлені зеленими оксидами міді-бронзи; цвяхи, осколок бруска, аморфні уламки. На 88 фрагментах побутової кераміки були склоподібні напливи у вигляді плям діаметром 1,0—8,0 см малахітово-зеленого і коричневого кольорів.

У заповненні ями під піччю 1 були виявлені чотири фрагментовані ливарні форми для відливання заготовок у вигляді прутків. Три форми виготовлені шляхом прорізання (прошліфовування) заглиблень у плінфі.

Форма 1 вирізана у плінфі кремове-рожевого кольору товщиною 3,2 см. У торці плінфи прошліфовано поглиблення довжиною 118 мм, глибиною 20—21 мм, шириною не менше 20—22 мм. На 10—12 мм по висоті поглиблення заповнювалося металом. У торцевій стороні плінфи просвердлене конічне поглиблення діаметром 13 мм і глибиною 15 мм, можливо, для штифта.

Форма 2 зроблена у плінфі завтовшки 3,2 см, прошліфовано поглиблення глибиною

19—20 мм, довжиною не менше 55 мм, шириною 16 мм і більше. Форма на 9,0—10 мм заповнювалася металом.

Форма 3 вирізана у плінфі товщиною 3,2 см, прошліфовано поглиблення глибиною 15—18 мм, що на 11 мм наповнювалося металом; довжина поглиблення понад 5,6 мм.

Форма 4 була виготовлена з рихлої керамічної маси. Зберігся фрагмент розміром 4,7 × 4,7 × 3,5 см, чотиристоронньої форми. Призначена для відливання видовжених відливків прямокутної 7,0 × 6,0 мм форми. На торці форми — два конічних поглиблення для штифтів. Ймовірно, заготовкою під форму, першочергово, була плінфа товщиною 3,0 мм.

Також, в ямі під піччю знайдено фрагменти чотирьох тиглів банкоподібної форми діаметром 9,0—13 см і висотою близько 7,0—8,5 см. До стінок тиглів прикипіла склоподібна маса зеленувато-жовтого непрозорого, жовтого з переходом у червоний і оливковий кольори.

Окрім того, у заповненні ями під піччю було виявлено: 1 цілий тигель-лячку довжиною 45 × 7,0 мм з отвором у стінці діаметром 10 × 9,0 мм, 372 уламка стінок тиглів-лячок товщиною 4,0—7,0 мм і 44 фрагменти ручок-хвостиків від цих тиглів. Судячи з цілої лячки і розмірів уламків тиглів-лячок, їх обсяги коливалися від 25—30 см до 45—50 см.

На одному фрагменті лячки добре видно крапельки золота, а ще на одній — крапелька червоної міді.

Також тут знайдені: тримач коромисла невеликих ваг; два фрагменти посудинки з тонкого скла зі вплавленим декором із синьої нитки; фрагмент срібного дроту ромбоподібного перетину: 41 × 2,0 × 2,0 мм; обрізки червоної міді: 1,5—2,0 × 15—20 мм; мідні кульки (крапельки (?)); мідна пластинка розміром 25 × 15 × 0,5 мм з вісьмома отворами округлої форми діаметром 5,0 мм; шматочки смужок та пластинок з міді, срібла і свинцю.

Піч 1 і яма під піччю входили до єдиного виробничого комплексу — потужної ювелірної майстерні(?), що датується XI ст. (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 27—30).

Отже, під час розкопок 1989 р. на вул. Великій Житомирській, 2 було досліджено виробничий комплекс споруд, в який входила господарча будівля-льох (будівля 3) від ювелірної майстерні та виробнича піч (піч 1) яка, найімовірніше, виконувала функцію ювелірного горна(?). Згодом, тут з'являється ювелірна майстерня (будівля 6) більш пізнього часу.

У 2001—2002 рр. за цією ж адресою, у зв'язку з будівельними роботами, пов'язаними з реконструкцією всередині колишньої церкви Св. Олександра Невського — пам'ятки архітектури кінця ХІХ — початку ХХ ст., також велися дослідницькі роботи (Мовчан та ін. 2002, с. 3; Козловський, Ієвлев 2010, с. 303). Саме під час розкопок 2002 р., серед значної кількості археологічних об'єктів було знайдено декілька житлово-господарчих споруд, ймовірно, пов'язаних з ювелірною справою.

Об'єкт 4 (12) фіксувався з глибини 0,6 м як овальна в плані споруда, верхній шар якої був заповнений давньоруським будівельним сміттям. Розміри котловану об'єкта 4 склали $3,35 \times 2,00$ м, глибина 1,55 м; його борти були не вертикальними, а дещо похилими до дна, на них простежувалися сліди від робочого інструмента, яким викопувався котлован.

Під верхнім сміттєвим прошарком ХІ ст. залягав прошарок гумусу сірого відтінку, завтовшки 0,25 м, в якому зрідка траплялися дрібні фрагменти стінок та вінець горщиків ХІ ст. Нижче знаходився горілий прошарок завтовшки 0,2—0,4 м, який дещо просів до середини котловану. Саме цей прошарок був найбільш насичений знахідками — в основному, фрагментами кераміки ХІ ст., причому на деяких простежуються залишки скляних (склоподібних!) шлаків. Крім того, досить цікавою знахідкою виявилася вишла свинцева печатка митрополита Русі Іоанна ІІІ, що датується кінцем ХІ ст.

За наявним матеріалом об'єкт 4 — господарча споруда, що могла бути частиною ювелірної майстерні і датується ХІ ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 11—12).

Об'єкт 5 (13), так само, як і об'єкт 4, фіксувався з глибини 0,6 м; на тлі материкового лесу було виявлено гумусовану пляму заповнення будівлі прямокутної в плані форми розміром $4,40 \times 4,25$ м, глибиною 1,1 м від рівня виявлення.

У заповненні об'єкта було знайдено велику кількість кераміки та речей першої половини ХІІІ ст., серед яких увагу привертає залізний замок із мідним/бронзовим корпусом, орнаментований хвилястими лініями та фрагмент бронзового дзвона із врізним графіті. Цікавою знахідкою виявилася залізне свердло(?).

Під час дослідження, у західному куті котловану споруди розташовувалася піч, завал якої було виявлено на глибині 0,6 м. Вона мала підковоподібну в плані форму розмірами $1,75 \times 1,50$ м, орієнтована челюстями на північний схід. Піч знаходилася на материко-

вому останці заввишки 0,3 м від рівня долівки котловану об'єкта 5. Її залишки збереглися на висоту 0,7—0,8 м. За тильним боком печі було знайдено бронзову пряжку від паска без рухомого язичка та шматки свинцю.

Судячи зі стратиграфії і заповнення, об'єкт 5 був житлом-майстернею(?) першої половини ХІІІ ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 16—23).

Об'єкт 18 (14), прямокутне в плані заповнення якого фіксувалося з глибини 1,6 м, мав розміри $2,25 \times 2,10$ м, глибину 1,6 м і перерізав трасу ровика другої половини ХІ ст. У гумусованому впереміш з вуглинами заповненні було виявлено фрагменти кераміки першої половини ХІІІ ст. Окрім того, у заповненні об'єкта 18 було знайдено шматки свинцю. Кілька аналогічних шматків було виявлено і поряд з об'єктом. Судячи зі стратиграфії та заповнення, об'єкт 18, найімовірніше, був частиною котловану господарчої будівлі першої половини ХІІІ ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 42—43).

Під долівкою котловану об'єкта 18 на глибині 2,2 м було виявлено пляму заповнення круглої в плані ями 18 (15) діаметром 2,0—2,2 м, завглибшки 2,2 м. Яма 18 мала вертикальні борти і рівне дно з незначними виїмками. Вона була заповнена гумусом впереміш із суглинком і вуглинами. Під час розчищення її заповнення виявлено фрагменти посуду першої половини ХІ ст. На увагу заслуговують фрагменти глиняних тиглів з оксидами міді на внутрішній поверхні. Окрім того, у заповненні ями 18 було знайдено невелику мідну пластину, скручену в трубочку (заготовка під заклепку) та кубик смальти. Судячи з характеру заповнення та матеріалу, виявлений об'єкт використовувався в першій половині ХІ ст. як господарська яма (Мовчан та ін. 2002, с. 43—44).

Яма 5 (16), контури якої було виявлено на глибині 0,3 м, в плані мала округлу форму діаметром 2,3 м і глибиною 1,3 м від рівня виявлення. Вона була заповнена гумусованим суглинком впереміш із попелом та вуглинами. У її заповненні під час розчищення було знайдено фрагменти керамічного посуду ХІ ст. У заповненні ями 5, серед інших речей, було знайдено мідний гудзик-дзвіночок з вушком та уламки товстостінних тиглів з поливоподібною (склоподібною!) масою всередині, забарвлених оксидами міді зеленого відтінку. Зважаючи на вміст ями, вона була господарчою і згідно з виявленим матеріалом датується першою половиною ХІ ст. (Мовчан та ін. 2002, с. 27—28).

Також слід зазначити, що у верхньому горизонті культурного шару першої полови-

ни XIII ст., на глибині 0,5—0,6 м було знайдено фрагменти тиглів, шматки свинцю, міді та бронзи (Мовчан та ін. 2003, с. 188). На двох фрагментах тиглів чітко простежувалися залишки глухої полив'яної (склоподібної!) маси, забарвлені оксидами срібла (Мовчан та ін. 2002, с. 7).

Отже, під час археологічних досліджень 2002 р. на ділянці розкопу на вул. Великій Житомирській, 2 (всередині будівлі кінця XIX — початку XX ст.) було виявлено низку об'єктів що за знайденим у їхньому заповненні специфічними матеріалом (фрагменти тиглів, шматки свинцю, склоподібні шлаки, вироби з кольорових металів тощо) могли входити до комплексів різночасових виробничих споруд, пов'язаних з ювелірною справою.

Так, об'єкт 4, ями 5 і 18 могли входити до складу комплексу ювелірної майстерні XI ст., знайденої під час розкопок 1989 р., що проводилися неподалік. Щодо об'єктів 5 та 18, то вони могли входити до комплексу споруд ювелірної майстерні більш пізнього часу, а саме — першої половини XIII ст.

У 1999 р. під час археологічних досліджень всередині існуючого будинку на вул. Володимирській, 8, під підлогою, між стрічковими фундаментами було виявлено та досліджено кілька археологічних об'єктів, що належали до садиби ювеліра (Мовчан та ін. 1999, с. 3—4, 125; Козловський, Ієвлев 2008).

Основною спорудою садиби, очевидно, було житло 2 (17), що знаходилося у центральній частині розкопу і фіксувалося як пляма підквадратної форми, у південно-західному куті якої чітко простежувався розвал печини. Після розчистки її заповнення з'ясувалося, що це був підкліт великої прямокутної у плані житлової споруди, орієнтованої за сторонами світу розмірами 2,7 (за віссю північ—південь) × 2,5 м (за віссю захід—схід); загальна глибина котловану, без урахування численних заглиблень на його площі, становила 1,6—1,8 м (Мовчан та ін. 1999, с. 3—4). За 30 см на південь від північно-західного кута до західної стіни котловану примикав прямокутний у плані простір, що певно вказував на вхід у підкліт. Від західної стіни житла він виступав на 1,25 м, а за лінією північ-південь мав ширину 1,35 м. Стовпові ямки було простежено у всіх чотирьох кутах головного котловану житла на його дні, а також посередині північної стіни. У північно-західному куті котловану житла, біля долівки були простежені залишки обвуглених вертикально поставлених дощок (товщина найкра-

ще збереженої дошки становила 5,5 см), якими обшивався підкліт. Дощки йшли із зовнішнього боку стовпів.

На дні житла виявлено кілька різних за розміром ям. Певно, у них встановлювались великі корчаги або амфори. Кілька відносно невеличких ямок було розчищено південніше входу у житло. Зі сходу до них примикало нерівної форми заглиблення близько 25 см завглибшки і близько 1,75 м завдовжки. Певно, разом із ямками, воно слугувало як сховище для різних припасів.

Південніше входу у житло, у південній стінці котловану були зроблені невеличкі ніші-заглиблення або полицьки, врізані у материковий лес, для маленьких посудин. Вони мали вигляд двох послідовних «сходинок» заввишки 12 і 13 см. Перепад висот між рівнем підлоги входу у житло і підлогою котловану приблизно 70 см, що свідчить про існування тут покладених дерев'яних виросток зі східцями.

Житло 2, найімовірніше, мало каркасно-стовпову конструкцію і, окрім підвалу-підкліту, мало ще два поверхи, що фіксувалися стратиграфічно. Очевидно, воно також мало т. зв. «сіни» і балкон (галерею), що, спираючись на додаткові стовпи, дозволяв розширити площу другого поверху за межі площі котловану. Про це свідчить виявлення сліду одного такого стовпа на деякій відстані від південно-західного кута котловану і аналогічного стовпа на південь від торця входу у підкліт.

Великий розвал печини, що простежувався на рівні первинного виявлення котловану житла у південно-східному куті, свідчить, що піч була розташована у цьому куті житлового приміщення, над підклітом.

Очевидно, що житло 2 загинуло у пожежі, в результаті чого дерев'яні стіни, стеля, підлога разом із численним господарським начинням упали всередину котловану. Біля входу було виявлено поховання 2 (Мовчан та ін. 1999, с. 6—8). Це житло перерізало південну частину більш раннього житла 3.

Заповнення котловану житла становило, переважно, гумусований мішаний ґрунт з включенням кераміки, кісток тварин, шматків плінфи, фрагментів бронзових виробів і скляних браслетів тощо.

Окремо слід описати маленькі тиглі. Особливо цікава з них добре збережена маленька, вкрита зеленою поливою, посудина. Її висота становила близько 3,0 см, майже таке саме за діаметром денце, діаметр вінця 2,3 см. Всередині розміщувалась незначна за розміром робоча порожнина.

Цікавою знахідкою із житла 2 був мідний ківш, виявлений у північно-східному куті котловану житла. Його робоча частина мала форму напівциліндра діаметром близько 11 см, втульчаста ручка була також циліндричної форми діаметром 3,0 см і довжиною 3,0 см, до якої було прилаштовано залізний хомут. Можливо, цей ківш слугував для розплавлення і розливу воску, що використовувався у ювелірному виробництві.

У заповненні котловану житла виявлено значну кількість металевих виробів. Серед них привертають увагу близько 20-ти фрагментів від бронзового хороса та різноманітні мідні/бронзові пластини і обрізки, що, можливо, призначалися для переплавки як кольоровий лом. Було знайдено також вісім уламків сильно окисленого круглого люстєрка зі срібно-го(?) сплаву. Його діаметр, очевидно, складав близько 9,0 см.

Особливий інтерес становить знахідка ключа довжиною 9,5 см, вагою 90 г із залізною робочою частиною — борідкою з чотирьох прямокутних зубчиків і литим бронзовим «кільцем» у вигляді складної композиції з трьох частин. Поперечний, круглий у перетині стрижень зверху мав плетену композицію, яка перекривалася аркою, що обрамляла отвір, у який також було впаяно кільце. Певно, символіка цієї композиції була пов'язана із зображенням космосу(?).

Серед залізних виробів, виявлених у заповненні житла 2: невеличка кругла пряжка діаметром 2,5 см, дужка від відра, цвяхи, ніж, кресало, великий ключ довжиною 14,3 см, залізний штихель-різець, ромбоподібний у перетині довжиною 8,0 см, з невеликою круглою голівкою; клямки від вічка скрині(?) та скоби-петлі. Цікавими також виявилися кістень у вигляді багатогранника з отвором усередині та кілька ошлакованих фрагментів заліза (чавуна(?)), ймовірно, залишки котла.

Наявність ювелірного ковша, тиглів, штихеля-різця та сировини у вигляді окремих фрагментів виробів з кольорового металу, шматків свинцю (кольоровий лом(?)) свідчить, що досліджене житло, вірогідно, належало майстру-ювеліру. Судячи з керамічного матеріалу і стратиграфії, житло 2 можна віднести до першої половини XIII ст. Обставини знахідки людського кістяка, можливо, свідчать, що житло загинуло під час монгольської навали 1240 р. (Мовчан та ін. 1999, с. 11—13).

Житло 6 (18) розміщувалося на схід від житла 2, його котлован з північного сходу на південний захід мав довжину 3,1 м і глибину

0,4—0,5 м, східна частина цього житла виходила за межі розкопу. У південному куті житла (під фундаментом будинку 8) чітко були помітні контури ямки від вертикального стовпа, глибиною 30 см і шириною 20 см. У південно-західному борті котловану простежено залишки горизонтально прилаштованої дошки, яка розміщувалася вздовж західної стіни котловану. На дні котловану житла 6 було розчищено кілька ям від стовпів. Поблизу північного кута виявлено яму діаметром і глибиною 18 см, поблизу південного — діаметром 22 см і глибиною 20 см. У центрі стіни було розчищено яму діаметром і глибиною 30 см. Глиняна долівка була вкрита горілим деревом, утрамбована, товщиною 4,0—5,0 см. Котлован житла було заповнено чорно-сірим гумусованим суглинком, значно насиченим вугликами (потужний завал золи), з включенням шматків обпаленої глиняної обмазки стін, горілої деревини дрібними фракціями світло-жовтого лесоподібного суглинку. У верхній частині котловану було виявлено чотири поховання (3, 3б, 3в, 3г). Це житло зверху сіло на більш раннє житло 7.

У заповненні житла були виявлені кістки тварин, фрагменти плінфи, кераміка кінця XII—XIII ст. тощо. Крім того, у верхній частині заповнення котловану житла 6 було знайдено свинцевий виріб, дзвоноподібний у перетині, з наскрізним отвором, висотою 7,5 см, верхнім діаметром 2,0 см і нижнім 7,0 см, вагою 1 540 г. Сліди від рублячого інструменту (зубила(?)) на цій речі, можливо, свідчать про те, що це була свинцева заготовка, від якої відрубували шматки свинцю, які плавилась і змішувались зі сплавами срібла, міді і т. п. Тобто, ця річ могла використовуватися в ювелірній справі як сировина.

Виявлена у заповненні житла 6 кераміка датується кінцем XII — першою половиною XIII ст., а знайдені тут, ймовірно, нашвидкуруч (?) скинуті людські кістяки вказують на те, що воно, найімовірніше, аналогічне до житла 2, також загинуло під час монгольської навали 1240 р. (Мовчан та ін. 1999, с. 23—26).

Ще один об'єкт, який, імовірно, входив до складу садиби ювеліра — житло 9 (19), що розміщувалося між житлами 2 та 6. Воно було виявлене на глибині 0,6 м. Дослідженнями зафіксовано північну і західну стінки котловану, що був орієнтований бортами за сторонам світу і мав глибину 0,65 м. Західна частина житла тягнулася під фундамент будинку 8. У північно-східному куті котлован також було досліджено не повністю. Ширина котловану із заходу

на схід становила приблизно 2,5 м; такий же розмір котлован мав і за віссю північ-південь. Долівка житла була глиняною. У північно-східному куті, на глибині 0,6 м від поверхні XIII ст. зафіксовано розвал глинобитної печі, орієнтований челюстями на захід, про що свідчить прошарок попелу товщиною 5,0 см, що тягнувся по долівці житла на захід. Черинь глинобитної печі розміщувався на підсипці (гумус із вугликами). У північно-східному куті житла, за 1,5 м південніше нього були простежені дві стовпові ями. Обидві ями частково прорізали житло 10, що залягало нижче житла 9.

У житлі 9 було зібрано велику кількість різноманітного матеріалу, зокрема керамічного, що датується кінцем XII—XIII ст.

Серед знахідок із заповнення житла 9 було виявлено різноманітні вироби із заліза: ковані цвяхи, ножі та їхні фрагменти, зубило, терпуг (напилок), кресало, кільце тощо.

Саме зубило і напилок вказують на виробничий характер і ймовірну приналежність цього житла до садиби ювеліра. За керамічним матеріалом і стратиграфією, житло 9 могло відноситися до першої половини XIII ст. (Мовчан та ін. 1999, с. 28—30).

До комплексу житлово-виробничих споруд садиби ювеліра могла належати велика господарча яма 2 (20), виявлена на північ від житла 2. Ширина ями у перетині за віссю північ-південь становила 3,0 м із урахуванням, що її частина була зруйнована шурфами 1 і 6. Загальна глибина ями становила близько 1,1 м. Її горіле заповнення, здебільшого, було насичене плінфою, фрагментами посуду XII—XIII ст. тощо.

Цікавими виявилися знахідки різноманітних бронзових речей: фрагмент поясної пряжки та бляшки-розподільвача ременів кінської вузди, а також кілька фрагментів шийної гривні з низькопробного срібла (Мовчан та ін. 1999а, с. 20—21).

Таким чином, під час розкопок на вул. Володимирській, 8 було досліджено комплекс житлово-виробничих об'єктів: три житла (2, 6 і 9) та одну яму (2), які, ймовірно, входили до складу садиби майстра-ювеліра, що датується кінцем XII — початком XIII ст. У 1240 р. досліджена садиба загинула в результаті пожежі під час штурму «Міста Володимира» монголами, що підтверджується «братською могилою» захисників Києва, яка була виявлена у горілому заповненні житла 6 (Мовчан та ін. 1999, с. 35—36).

Протягом 2008—2013 рр., під час розкопок на пров. Десятинному, 3—А—Б, 5—Д на ділянці, де знаходилися фундаменти «Західного па-

лацу» князя Володимира, у заповненні кількох об'єктів та культурному шарі X—XIII ст. були виявлені знахідки, пов'язані з ювелірною справою.

Житло 6 (21) (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 34—39) було знайдене у північно-західній частині розкопу, фіксувалося воно на глибині 2,4—2,5 м. Частково розміщувалося під підмурками будинку 5 (XIX ст.) на Десятинному пров. Від житла збереглася нижня частина його підкліту, яка знаходилася на глибині 3,1 м. Житло 6 було побудовано на частині підмурків західної галереї Західного палацу, які воно частково зруйнувало. Воно зайняло частину площі підмурків розмірами 6,0 × 0,5 м. Під час будівництва цього житла було зруйновано ґрунтове поховання 17 другої половини X ст., яке розміщувалося майже в центральній частині житла 6. Це житло — зрубної конструкції і було опущене в котлован. Поряд та зверху над залишками зрубу житла було зафіксовано поперечну балку, імовірно, від його верхнього поверху. Нижня частина підкліту житла, яка збереглася, була заглиблена у материк на 0,6 м. Котлован житла мав прямокутну форму, його загальні розміри дорівнювали приблизно 6,0 × 5,0 м. У цьому поглибленому котловані було виявлено зруб розмірами 5,0 × 4,5 м. Від зрубу збереглася його нижня частина, яка складалася з колод діаметром до 0,2 м. Рештки цього дерев'яного зрубу збереглися практично у всіх стінках заглибленої частини підкліту житла 6. Вздовж південно-західної стіни підкліту колоди зрубу були покладені у заглиблення в материк, глибиною до 0,2 м від рівня підлоги. Дно підкліту житла, імовірно, мало дерев'яну підлогу, про що свідчать знахідки зотлілої деревини, які фіксувалися майже на всій площі підкліту та відбитки дерев'яних лаг. Між північною дерев'яною стіною зрубу та частиною зруйнованих підмурків Західного палацу знаходилася материкова засипка довжиною 4,0 м та завтовшки 0,3 м.

У південно-західному куті котловану, в який був впущений зруб, за його межами, було знайдено стовпову яму діаметром 0,3 м та глибиною 3,25 м. Ще одна стовпова яма розміщувалася під стіною котловану, за межами підклітку, на відстані 0,8 м від його північно-західного кута. Вона мала діаметр 0,3 м та глибину 3,1 м. На території самого зрубу, біля його західної стіни виявлено чотири стовпові ями, які розташовувалися майже впритул до колод. Окрім цих чотирьох стовпових ям, на території підкліту було відкрито ще сім стовпових ям. Ці

ями були з'єднані поглибленням довжиною 0,95 м, завширшки до 0,2 м, яке мало глибину 0,15 м нижче рівня підлоги. Біля цього поглиблення з північної сторони були зафіксовані сліди від двадцяти невеликих кілочків квадратної та округлої форми. Квадратні кілочки мали розміри $1,0 \times 1,0$ см, круглі мали діаметри 1,0—3,0 см. Всі вони займали площу розмірами приблизно $0,6 \times 0,6$ м. Дві ями діаметрами 0,25 м та глибиною 0,2 м були розташовані нижче рівня підлоги у північній частині поглиблення, яке було виявлене біля північно-західної частини підкліту. У північно-східній частині підкліту розміщувалася наступна стовпова яма, на відстані 0,6 м від північної стіни підкліту та на 0,7 м від східної стіни. Її верхній діаметр дорівнював 0,6 м, нижній 0,25 м, глибина 0,8 м від рівня підлоги. На відстані 0,6 м на південь від неї та 0,6 м на захід від східної стіни підкліту знаходилася остання стовпова яма. Вона мала діаметр 0,3 м та глибину 0,35 м від рівня підлоги.

Ближче до центру підкліту на відстані 1,4 м від його північної стіни та 1,6 м від західної стіни на глибині 3,0 м був зафіксований розвал печини округлої форми. Цей розвал мав діаметр близько 0,8 м та товщину 0,3—0,4 м. Можна зробити припущення, що він впав на дно підкліту з приміщення, яке розміщувалося над ним.

У заповненні житла 6 було зафіксовано значну кількість кераміки XI—XII ст. та інших знахідок, зокрема, пов'язаних з ливарною справою.

Показною знахідкою, що може охарактеризувати це житло як садибу ювеліра, виявилася частина кам'яної прямокутної ливарної форми розміром $3,9 \times 3,2$ см. На аверсі із заокругленими краями розміщувався прокреслений «портрет киянина», а на пласкому реверсі — фрагмент врізаного ливника.

Крім цього, у його заповненні було виявлено чотири мідні/бронзові матриці (?) для тиснення різноманітних мідно-бронзових виробів/ювелірних прикрас, характерною ознакою яких є те, що одна сторона в них випукла, а інша — пласка. Перша матриця квадратної форми, розміром $1,0 \times 1,0$ см, її випукла частина мала форму пірамідки зі зрізаною верхівкою; друга матриця — квадратної форми, розміром $1,0 \times 1,0$ см, її випукла частина була у вигляді ромба у центрі, до чотирьох площин якого (у кутах матриці) примикали маленькі трикутнички; третя і четверта матриці — круглі, діаметрами 1,0 і 2,0 см, їхня випукла частина мала форму гладкої

напівсфери. Ці матриці(?) могли використовуватися для нанесення геометричного орнаменту на тонкі мідно-бронзові пластинки — елементи різноманітних виробів тощо.

Вироби з міді/бронзи також представлені поясними пряжками, книжковою застіркою (мечик), гудзиком, половинкою бубонця та ін. Прикраси представлені у вигляді невеличкої лунниці, з одного боку прикрашеної карбованим рослинним орнаментом.

Досить цікавим також виявилася обламана свинцева висла печатка прямокутної форми, розміром $1,9 \times 1,2$ см. На одній стороні — примітивне зображення святого(?) і грецькі(?) літери, а на іншій — схематичне зображення янгола з крилами(?).

Також тут було знайдено наверх булави, виготовлене зі свинцю. Діаметр булави 5,0 см, висота 3,5 см, діаметр отвору 2,4 см.

У заповненні житла 6 було знайдено значну кількість кольорового лому у вигляді мідно-бронзових та свинцевих/олов'яних смужок, пластин та обрізків різної форми і розмірів. Окрім цього, тут виявлено мідно-бронзові оплавки, шматки мідного/бронзового та склоподібного шлаків, а також кілька шматків залізної криці та залізного шлаку.

Серед знахідок із заповнення житла слід відзначити велику кількість фрагментів скляних різнокольорових ниткоподібних виробів (обрізків), довжиною 0,8—5,0 см, призначення яких достеменно невідоме. Також тут знайдено шматки різнокольорової смальти. Можливо, смальта і скляні нитки якимось чином використовувалися у виробництві ювелірних прикрас та, найімовірніше, для виготовлення скляних виробів: кручених браслетів, кілець, орнаментативних готових ювелірних виробів тощо.

Виходячи зі стратиграфії і аналізу керамічного комплексу, житло 6 можна датувати другою половиною XI—XII ст. (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2016, с. 79—81).

З південно-східного боку житла 6, на відстані 0,2 м від стінки котловану знаходилася невелика піч або, найімовірніше, ювелірний горн майже круглої форми, розмірами $0,90 \times 0,82$ м. Частина горна, що збереглася, була заглиблена в материк на 0,1 м, а його збережені стінки мали висоту до 0,1 м. Під час дослідження горна був зафіксований шар попелу та вуглинок завтовшки 0,03 м та шматки обпаленої глини.

Таким чином, житло 6, найімовірніше, було двоповерховою (?) ювелірною майстернею XI—XII ст., на що вказує низка ознак. Так, у її

заповненні виявлено частину кам'яної ливарної форми, що використовується у ювелірній справі; тут знайдено велику кількість сировини для виготовлення виробів з міді/бронзи: різноманітний кольоровий лом у вигляді обрізків і пластин та відходи металургійного виробництва (мідні/бронзові, склоподібні шлаки і оплавки різних розмірів).

Отже, тут могли переплавляти сировину (кольоровий лом) для подальшого відливання мідних/бронзових ювелірних виробів. Цьому процесу успішно сприяв невеличкий ювелірний горн (?), виявлений за межами житла, температури якого було достатньо для того, щоб майстер-ювелір міг виготовляти свою продукцію. Судячи з окремих знахідок (скляні нитки, шматки смальти) тут також могли вироблятися скляні вироби.

Ще одним об'єктом, пов'язаним з виготовленням і обробкою кольорових металів була господарська яма 6 (22), що знаходилася на відстані близько 30 м на північний схід житла 6 (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 64—71). Вона була введена з поверхні давньоруського шару. Значна частина ями виходила за межі розкопу. В плані яма мала округлу форму, до дна трохи звужувалася. Діаметр ями 6 становив 0,9 м, глибина 1,7 м.

Заповнення ями складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями вуглинок, печини і камінців. Крім того, в ній було знайдено кераміку XI ст. та інші різноманітні знахідки (Ієвлев, Козловський 2014, с. 227—228), частина з яких пов'язана з ювелірною справою.

Так, у заповненні ями 6 було зафіксовано денце і ошлаковану стінку тигля/лячки. Окрім цього, тут було знайдено мідний/бронзовий гудзик та досить цікавий кістяний гудзик напівсферичної у перетині форми. Діаметр гудзика становив 2,3—2,4 см, висота 1,0 см, діаметр отвору 0,7 см. Майже вся зовнішня поверхня гудзика була прикрашена врізаним орнаментом — циркульним та геометричним у вигляді ромбів, причому заглиблені лінії, найімовірніше, були заповнені сріблом, від якого залишилися сліди у вигляді сірого порошку.

Також, у заповненні ями 6 було виявлено фрагмент та кілька стінок окислених мідно-бронзових посудин, а також значну кількість фрагментів бронзових дзвонів.

Але найцікавішою знахідкою була нагрудна іконка Св. Георгія, виготовлена з темно-сірого сланцю, зафіксована у верхній частині ями. Вона мала круглу форму, діаметр 6,1—6,2 см, товщину 0,6—0,7 см. Рельєфне зображення

вершника Георгія Змієборця було вкрите позолотою, а деякі деталі пофарбовані червоною фарбою. З лицьового боку по краю йшов опуклий бортик висотою до 0,1 см, який вказує на те, що вона, ймовірно, мала оправу(?). Тильна сторона була трохи випуклою (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2009, с. 143; Ієвлев, Козловський 2014).

Іконка, найімовірніше, була схована в ямі 6 разом із кістяним і бронзовим гудзиками та значною кількістю бронзового лому. Вірогідно, всі ці речі лежали в якійсь торбині і після того, як вона згнила, речі почали поступово просідати, в залежності від ваги. Так, легші іконка і гудзики залишилися ближче до поверхні, а важкі фрагменти бронзового лому просіли, і були зафіксовані на різних глибинах від поверхні до дна ями.

Цей невеликий скарб було сховано ювеліром, на що, крім складу скарбу, вказує і знахідка фрагмента тигля/лячки. Виходячи з цього можна стверджувати, що і знайдений скарб належить до цього ж часу (Ієвлев, Козловський 2014, с. 232).

Таким чином, садиба ювеліра та господарча яма, що знаходилися на території княжого двору, вказують на присутність тут у XI—XII ст. певного осередку ювелірного виробництва.

Це підтверджується і численними, пов'язаними з кольоровою металургією знахідками, виявленими у давньоруському культурному шарі: фрагментами тиглів/лячок, ювелірним пінцетом, різноманітним кольоровим ломом у вигляді мідних/бронзових та свинцевих/олов'яних пластин, обрізків і оплавків, а також шматків мідно-бронзових та склоподібних шлаків тощо (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2013, с. 9—12).

Отже, за період 1907—2013 рр. на території Київського дитинця виявлено і досліджено 22 археологічних об'єкта (рис. 1), а також окремі споруди, печі/горни та різноманітні знахідки з давньоруських культурних шарів, пов'язані з ювелірною справою. Всі вони були виявлені в межах «міста Володимира» й фіксувалися на ділянках 10-ти розкопів: п'ять об'єктів за адресою вул. Володимирська, 2 (територія Державного історичного музею); два на вул. Володимирській, 7—9; один на вул. Десятинній, 2; вісім на вул. Великій Житомирській, 2; чотири на вул. Володимирській, 8; два на пров. Десятинному, 3—А—Б, 5—Д. За своєю хронологією ці об'єкти датуються в межах XI — першої половини XIII ст.

Проаналізувавши розташування ювелірних майстерень, можна виділити принаймні

два значних за розмірами осередки — квартали ювелірів, де жили і працювали майстри.

Перший (найбільший) розташовувався вздовж парної сторони сучасної вул. Володимирської і тягнувся від північного схилу Старокиївської гори до вул. Володимирської, 8. Із заходу він обмежувався Гончарним яром, а зі сходу — проїжджою частиною Володимирської вулиці. На його території відкрито 11 об'єктів ювелірного виробництва. Загальна площа цього кварталу становила близько 3,5 га. Даний осередок у різні часи міг обслуговувати Великокняжий двір з його палацовими комплексами, працювати на потреби боярської знаті і духовенства.

Другий розміщувався між вул. Володимирською (із заходу) і Десятинною (зі сходу). На півдні він обмежувався проїжджою частиною вул. Великої Житомирської. На його території виявлено 10 об'єктів ювелірного виробництва. Загальна площа цього кварталу становила близько 1,2 га. Найімовірніше, цей осередок у більшій мірі належав садибі Федорівського монастиря XII ст. й обслуговував княжий двір Мстислава Володимировича, який побудував монастир.

Таким чином, починаючи з XI ст. на території дитинця стародавнього Києва швидкими темпами розвивається ювелірна справа. Виробничі майстерні розкинулися на площі майже у 5 га та проіснували аж до розгрому Києва у 1240 р.

- Боровський, Я. Е., Калюк, А. П., Архипова, Е. И. 1989. *Отчет об археологических исследованиях в Верхнем Киеве*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1989/28.
- Боровський, Я. Е., Калюк, О. П. 1993. Дослідження Київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. Київ: Наукова думка, с. 3-42.
- Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1955/4.
- Гончаров, В. К. 1957. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. *Археологія*, 10, с. 122-135.
- Гущин, А. С. 1936. *Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв.* Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.
- Іванцов, І. О. 2003. *Стародавній Київ*. Київ: Фенікс.
- Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2014. Ікона Св. Георгія з розкопок «Західного палацу». В: Строкова, Л. В. та ін. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ: ТОВ «Фенікс», с. 226-236.
- Каргер, М. К. 1948. *Раскопки 1948-1949 гг. в усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1948/18.

- Каргер, М. К. 1952. Розкопки на садибі Київського історичного музею. В: Єфіменко П. П. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. III. Ранні слов'яни і Київська Русь. Київ: АН УРСР, с. 5-13.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Т. I. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Килиєвич, С. Р. 1973. *Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции по ул. Десятинной № 2 в 1973г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1973/22-б.
- Кілієвич, С. Р. 1977. Розкопки Великого Ярославового двору в Києві (1972—1973 рр.). *Археологія*, 21, с. 92-101.
- Килиєвич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX — первой половины XIII веков*. Київ: Наукова думка.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2008. Садиба першої половини XIII ст. в «Місті Володимира» Давнього Києва. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньєслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ: Корвінпрес, с. 241-257.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2009. Дослідження у Києві про вулвку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д. *Археологічні дослідження в Україні 2008*. Київ: ІА НАНУ, с. 143-145.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2010. Археологічні дослідження Верхнього Києва 1999—2009 рр. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології., с. 299-307.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вулвку Десятинному, 3 літ. А, Б та 5 літ. Д («Західний палац князя Володимира») у Шевченківському району м. Києва в 2008—2009, 2012 та 2013 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008, 09, 12, 13/165.
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2016. Садиба другої половини XI — початку XIII ст. на місці «Західного палацу» у «місті Володимира» в Києві. *Археологія і давня історія України*, 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів, с. 71-87.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Е., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г., Архипова, Є. І. 1999. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 м. Києва у 1999 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1999/23.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Е., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г. 1999а. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 р. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 124-125.
- Мовчан, І. І., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2002. *Звіт про археологічні дослідження по вул. Велика Житомирська, 2*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2002/84.
- Моця, О. П. 2004. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д* [online]. Київ: Наукова думка. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Dyutunec> [Дата звернення 30 липня 2020].
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Издательство АН СССР.
- Толочко, П. П. 1966. *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка.
- Толочко, П. П. 1976. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.

Надійшла 01.08.2020

В. О. Крыжановский

*Младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskyi@iananu.org.ua*

ЮВЕЛИРНЫЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ СРЕДОТОЧИЯ КИЕВСКОГО ДЕТИНЦА

Детинец древнего Киева — внутренняя укрепленная часть в границах «города Владимира», общей площадью 10—12 га. В разное время его территорию исследовало много ученых-археологов.

За период 1907—2013 гг. на территории Киевского детинца обнаружено и исследовано 22 археологических объекта, а также отдельные сооружения, печи/горны и разнообразные находки из древнерусских культурных слоев, связанные с ювелирным делом. Все они находились в пределах «города Владимира» и фиксировались на участках 10 раскопов, а именно: пять объектов находилось по адресу ул. Владимирской, 2 (территория Государственного исторического музея); два — по ул. Владимирской, 7—9; один — по ул. Десятинной, 2; восемь — по ул. Большой Житомирской, 2; четыре — по ул. Владимирской, 8; два — по ул. Десятинной, 3—А—Б, 5—Д. По своей хронологии данные объекты датируются в пределах XI — первой половины XIII вв.

Проанализировав расположение ювелирных мастерских, можно выделить, по крайней мере, два значительных по размерам средоточия — кварталы ювелиров, где жили и работали мастера.

Первый (самый большой) находился вдоль четной стороны современной ул. Владимирской и тянулся от северного склона Старокиевской горы до ул. Владимирской, 8. С запада он ограничивался Гончарным оврагом, а с востока — проезжей частью Владимирской улицы. На его территории находилось 11 объектов ювелирного производства. Общая площадь этого квартала составляла около 3,5 га. Данный центр в разное время мог обслуживать Великокняжеский двор с его дворцовыми комплексами, работать на нужды боярской знати и духовенства.

Второй находился между улицами Владимирской (с запада) и Десятинной (с востока). На юге он ограничивался проезжей частью ул. Большой Житомирской. На его территории находилось 10 объектов ювелирного производства. Общая площадь этого квартала составляла около 1,2 га. Скорее всего, данный центр в большей степени принадлежал усадьбе Федоровского монастыря XII в. и обслуживал княжеский двор Мстислава Владимировича, построившего монастырь.

Таким образом, начиная с XI в. на территории детинца древнего Киева быстрыми темпами развивалось ювелирное дело. Производственные мастерские раскинулись на площади почти в 5 га и просуществовали до разгрома Киева в 1240 г.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, древний Киев, детинец, мастерская, ювелирное дело.

Viacheslav O. Kryzhanovskiy

*Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskyi@iananu.org.ua*

JEWELLERY FOCUSES OF KYIV DYTNETS

Dytynets of ancient Kyiv is an inner fortified part within the “city of Volodymyr”, with a total area of 10—12 hectares. At different times, its territory has been explored by many archaeologists.

During the period from 1907 to 2013, 22 archaeological objects were discovered and researched on the territory of the Kyiv Dytynets, as well as separate buildings, furnaces and various finds from ancient Rus’ cultural strata related to jewellery. All of them were located within the “city of Volodymyr” and were recorded at the sites of 10 excavations, namely: five objects were located at the address — Volodymyrska st., 2 (territory of the National Museum of History of Ukraine); two — on Volodymyrska st., 7—9; one — on Desiatynna st., 2; eight — on Velyka Zhytomyrska st., 2; four — on Volodymyrska st., 8; two — on Desiatynna st., 3—A—B, 5—D. According to their chronology, these objects are dated by the XI — first half of the XIII c.

After analyzing the location of jewellery workshops, there can be identified at least two large focuses — the quarters of jewellers, where the masters lived and worked.

The first (largest) was located along the even side of modern Volodymyrska st. and stretched from the northern slope of Starokyivska Mountain to Volodymyrska st., 8. From the west it was limited to Goncharnyi ravine, and from the east — the carriageway of Volodymyrska st. There were 11 jewellery production facilities on its territory. The total area of this quarter was about 3.5 hectares. This centre at different times could serve the Grand Ducal court with its palace complexes, work for the needs of the boyar nobility and clergy.

The second was located between the streets: Volodymyrska (from the west) and Desiatynna (from the east). In the south, it was limited by the carriageway of Velyka Zhytomyrska st. There were 10 jewellery production facilities on its territory. The total area of this quarter was about 1.2 hectares. Most likely, this centre belonged to a greater extent to the estate of the Fedoriv monastery of the XII c. and served the princely court of Mstyslav Volodymyrovych, who built the monastery.

Thus, since the XI c. on the territory of Kyiv Dytynets the jewellery manufacturing had been developing rapidly. Production workshops spread over an area of almost 5 hectares and existed until Kyiv devastation in 1240.

К е у о р д с: Kyivan Rus’, ancient Kyiv, Dytynets, workshops, jewellery.

References

- Borovskii, Ya. Ye., Kaliuk, A. P., Arkhipova, Ye. I. 1989. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh v Verkhnem Kieve*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1989/28.
- Borovskiy, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia Kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, p. 3-42.
- Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov, F. B., Kiliievych, S. R. 1955. *Zvit pro arkeolohichni rozkopky Kyivskoi arkeolohichnoi ekspedytsii Instytutu arkeolohii AN URSR 1955 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1955/4.
- Honcharov, V. K. 1957. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi u 1955 r. *Arheologia*, 10, p. 122-135.
- Gushchin, A. S. 1936. *Pamiatniki khudozhestvennogo remesla Drevnei Rusi X-XIII vv.* Leningrad: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo.
- Ivantsov, I. O. 2003. *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Feniks.
- Iievlev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2014. Ikona Sv. Heorhiiia z rozkopok "Zakhidnoho palatsu". In: Strokova, L. V. ta in. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii "Yuvelirne mystetstvo - pohliad kriz viky"*. Kyiv: TOV Feniks, p. 226-236.
- Karger, M. K. 1948. *Raskopki 1948-1949 gg. v usadbe Tsentralnogo Istoricheskogo muzeia USSR v Kieve*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1948/18.
- Karher, M. K. 1952. Rozkopky na sadybi Kyivskoho istorychnoho muzeiu. In: Yefymenko P. P. (ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR. T. III. Ranni sloviany i Kyivska Rus.* Kyiv: AN URSR, p. 5-13.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. T. I. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Kilievich, S. R. 1973. *Otchet o raskopkakh Starokyevskoho otriada Kyevskoi arkeolohicheskoi ekspedytsyy po ul. Desiatynnoi, 2 v 1973 h.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1973/22-b.
- Kilievich, S. R. 1977. Rozkopky Velykoho Yaroslavovoho dvoru v Kyievi (1972-1973 rr.). *Arkheolohiia*, 21, s. 92-101.
- Kilievich, S. R. 1982. *Detinets Kieva IX - pervoi poloviny XIII vekov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M. 2008. Sadyba pershoi polovyny XIII st. v "Misti Volodymyra" Davnoho Kyieva. In: Ivakin, H. Yu. (red.). *Dnieslovo*. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia. Kyiv: Korvinpres, p. 241-257.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2009. Doslidzhennia u Kyievi po provulku Desiatynnomu, 3 A/B, 5 D. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*. Kyiv: IA NANU, p. 143-145.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M. 2010. Arkheolohichni doslidzhennia Verkhnoho Kyieva 1999-2009 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkeolohii., p. 299-307.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2013. *Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia po provulku Desiatynnomu, 3 lit. A, B ta 5 lit. D ("Zakhidnyi palats kniazia Volodymyra") u Shevchenkivskomu raionu m. Kyieva v 2008-2009, 2012 ta 2013 rr.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2008, 09, 12, 13/165.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2016. Sadyba druhoi polovyny XI - pochatku XIII st. na misti "Zakhidnoho palatsu" u "misti Volodymyra" v Kyievi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21): Pivdenoruske misto u systemi mizhtsyvilizatsiinykh kontaktiv, p. 71-87.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Honchar, V. M., Pysarenko, Yu. H., Arkhypova, Ye. I. 1999. *Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy na vul. Volodymyrskii, 8 m. Kyieva u 1999 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1999/23.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Honchar, V. M., Pysarenko, Yu. H. 1999a. Doslidzhennia "mista Volodymyra" u Kyievi 1999 r. In: Kozak, D. N., Gavryliuk, N.O. (ed.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 124-125.
- Movchan, I. I., Honchar, V. M., Iievlev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2002. *Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia po vul. Velyka Zhytomyrska, 2*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2002/84.
- Motsia, O. P. 2004. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 2: H-D* [online]. Kyiv: Naukova dumka. Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?termin=Dytynece> [Data zvernennia 30 lypnia 2020].
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.
- Tolochko, P. P. 1966. *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P. 1976. *Drevnii Kiev*. Kyiv: Naukova dumka.